

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 8/3 2019 s. 1402-1436, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

TARAMA SÖZLÜĞÜ'NDE TÜRKÇE DİNÎ TERİMLER

Fecri YAVI*

Geliş Tarihi: Mayıs, 2019

Kabul Tarihi: Temmuz, 2019

Öz

Yeni benimsenmiş dinlerin Türkçede yol açtığı değişiklikler önemli bir yer tutmaktadır. Bunlar, yeni kelime ve terimleri Türkçeye dâhil ederken dilin bünyesinde bulunan bazı kelimelerin de önce kullanım sahasının daralmasına daha sonra da kullanımdan düşmesine neden olur. Böylelikle Türkçe bazı kelimeler inancın etkisiyle ölü kelimeler tanımına dâhil edilir.

Önce yeni inanca ait kelimelere Türkçe karşılıklar bulunur. Zamanla yeni benimsenen dinin sunduğu kelime ve tanımlar ağır basar. Dinî terimlere Türkçe kelimeler bulmak Uygur ve Karahanlı Dönemlerinde daha yoğunken sonraki dönemlerde bu durum etkisini kaybetmiştir. Dinî terminoloji sonraki yüzyıllarda dile olan hâkimiyetini hissettirse de Eski Oğuz Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinde Türkçe dinî terimler kullanılmaya devam etmiştir. Çalışmamızda kaynak aldığımız *Tarama Sözlüğü*, 13-19. yüzyılları arasında yazılmış eserlerin taranmasıyla oluşturulmuştur. Sözlükteki tanıklarda dinî terimlerin Türkçe karşılıklarının çokluğu dikkat çekecek ölçüdedir. Dinî kelime ve terimlerin Türkçe karşılıkları belirlenip örnekleriyle birlikte çalışmamıza alındı. Çalışmanın yabancı kelimelere Türkçe karşılıklar bulunmasına dair yapılacak art zamanlı incelemelere katkı sağlayacağı düşüncesindeyiz.

Anahtar Sözcükler: Dinî terimler, *Tarama Sözlüğü*, Türkçe karşılık, inanç, Eski Oğuz Türkçesi.

THE RELIGIOUS TERMS IN THE SCANNING DICTIONARY

Abstract

Changes caused in Turkish by religions that had recently been adopted within the historical process of Turkish have an important place. They restricted the use area of some words within the body of the language first and then abolished their use while including new words and terms in Turkish. Thus, some Turkish words were included in the definition of dead words under the influence of faith.

At first, Turkish equivalents were found for the words of the new faith in the belief system. The words and definitions presented by the recently adopted religion had a strong influence in the course of time. Finding Turkish words for religious terms was more intense in the Uighur and Karakhanid periods; however, this condition began to lose its influence in the following periods. Although the foreign religious terminology dominated the language in the following centuries, Turkish religious terms continued to be used in the Old Oghuz Turkish and Ottoman Turkish. The Scanning Dictionary used as a reference in the present study was created by reviewing the works that had

* Öğr. Gör.; Şırnak Üniversitesi, Türk Dili Bölüm Başkanlığı, fecri.yavi@gmail.com

been written between the 13th-19th centuries. In the witnesses in dictionary, the abundance of the Turkish equivalents of religious terms is remarkable. These Turkish equivalents of religious terms and words were determined and then included in the present study with their examples. It is believed that the study would contribute to diachronic reviews to be conducted for finding Turkish equivalents to foreign words.

Keywords: Religious terms, *Scanning Dictionary*, Turkish equivalents, belief, Old Oghuz Turkish.

1. Giriş

Bir milletin konuştuğu dili onun dinî inancından ve kültüründen, daha da geniş bir anlayışla ele alınacak olursa beraberinde veya yakınında yaşadığı milletlerin kültürlerinden bağımsız düşünmek doğru değildir. Din denen inanç sistemi, kültürü doğrudan etkileyebilen bir olgudur. Öyle ki din çatısı altında değerlendirilebilecek bireylerin toplum içerisindeki yaşayışları, diğer insanlara karşı sorumlulukları, yapmaları gereken veya yapmaları yasaklanan davranışları kültürel ve toplumsal yapıyı derinden etkiler veya değiştirir. Böylelikle din, toplumun aile yapısını, hukuk yargılarını, sosyokültürel değerlerini şekillendirir. Bütün bu değişim ve şekillenmelerden en çok etkilenen şey ise dildir. Çünkü dil, bir milletin kimliğidir ve o millet kendisini bu kimlik sayesinde dünya milletleri arasında ifade eder ve gösterir. İnanç sisteminde ortaya çıkan değişim, dönüşüm ve yapılanmalar toplumsal yapıyı ve toplumsal yapı da dili etkilemektedir. Bu etki kendisini hem halk tarafından konuşulan dilde hem de edebi dilde hissettirir. Dolayısıyla inanç sistemi bir milletin hem dilini hem de edebiyatını şekillendirebilmektedir.

Yeni benimsenmiş bir dinde o dinin gereklerini, buyruk ve yasaklarını daha iyi anlayabilmek adına dinin kutsal kitap ve kaynaklarının dilini öğrenme isteği, insanın kulluk vazifesini eksiksiz bir şekilde yerine getirebilme ve yeni benimsediği dini tam anlamıyla yaşayabilme gereksiniminden doğmaktadır. Türklerin tarihi 8. yüzyıla dayanan ve bilinen en eski kaynakları olan Orhon Abideleri'nden anladığımız kadarıyla Göktürk Kağanlığı döneminde Kök-Tanrı dinine sahip olduklarını söyleyebiliriz. Göktürklerin yıkılmasıyla Uygur Devleti hakanı Böğü Han, esasen 3. yüzyıldan beri izleri görülen Mani'yi 763 yılında devlet dini olarak kabul etti. Doğu Türkistan'a yerleşen Uygurlar arasında 840 yılını müteakip o çevrelerde Manihaizm, Hristiyanlık, Budizm ve Bir Tanrı'ya inanç ile bağlantılı eski din yan yana bulunuyordu (Tepeli, 1997, s. 14). Uygurlarda Göktürklerden farklı olarak yeni benimsenmiş Manihaizm ve Budizm, beraberinde Çince, Sanskritçe ve Tibetçeye olan ilgiyi de getirmiştir. Bu değişim, bu dillerin kullanmış oldukları Soğd ve Mani alfabelerinin de Uygurlar tarafından öğrenilmesini gerekli kıldığından Göktürklerin kullandığı alfabe yerini Uygur alfabesine bırakmıştır.

“Çince tercümelere dayanarak üstün tutan Uygur aydınları, öz Türkçe ile geniş bir terim ve kavram yaratma denemesine de girişmişlerdir. Bu yaratıcı sistem bütün Uygur metinlerini çevreleyen bir sistem ve kural haline getirilememiştir. Bu yüzden zengin bir dil ve edebiyatın kurucusu olan Uygurca çeviriler vasıtasıyla, Sanskrit, İran, Çin, Moğol dilleriyle kısmen diğer dillerden, derecesine göre, alınmış bir yığın yabancı unsurlar Türkçeye yerleşmiştir.” (Tepeli, 1997, s. 17). Fakat Uygurların bu dilleri olduğu gibi benimseyip kendi dillerini ve önceki inanışlarına ait kelimeleri terk ettiklerini söylemek doğru değildir. Nitekim yeni benimsenen dinin çevirilerinde çoğu zaman dinî terimlere Türkçe kelimeler bulma çabası hissedilmektedir. Bu çaba sadece Uygurlar dönemiyle sınırlı kalmayacak, Uygurların inandığı dinlerden farklı dinlere inanmış olsalar dahi, kendisinden sonra gelen diğer Türk topluluklarında da görülecektir.

Uygur Kağanlığının yıkılmasından sonra 10. yüzyılın başlarında yerine Karahanlı Devleti kurulur. Doğu Türkistan’ın batısına kurulan bu devletin üçüncü hükümdarı Satuk Buğra Han’ın İslamiyet’i kabul edip devlet dini olarak ilan etmesiyle tarihteki ilk Müslüman Türk devleti ortaya çıkmış olur. Türkler, atalarının dini olan Kök-Tanrı inancı ve Uygurlarla beraber benimsedikleri Budizm, Manihaizm ve Hristiyanlığın yerine İslamiyet’i benimsemişlerdir. Böylelikle yönlerini, İslam’ın yasak ve buyruklarını daha iyi anlayabilmek adına, bu dinin kaynaklarına dönmüşlerdir. İslami kavram ve düşüncelerin Türkçeye girmesiyle dinin kültürel alana etkisi yavaş yavaş hissedilir olmuştur. “Bu devrede eski devredeki benzemeyen, gittikçe bütün Türklük dünyasına yayılan bir kültür değişmesi meydana gelmiştir. İslami kültür çevresindeki Türk sanatının, edebiyatının ve dilinin ilk ürünleri bu devrede oluşur. Uygur yazısı yanında Arap yazısının da kullanılmaya başlanması da yine bu devrededir. İslamiyet’le beraber Türk yazı dilinin merkezi biraz daha batıya, Kaşgar ve Balasagun bölgesine kaymış olur.” (Tabaklar *vd.*, 2011, s. 15).

Türklerin inanç sistemlerindeki bu köklü değişim toplum hayatlarına, yaşam felsefelerine, en önemlisi de dillerine etki etmeye başlamıştır. İslam’ı daha iyi anlayabilme ihtiyacı Arapçayı ve Türklerden önce İslamiyet’i benimsemiş ve ilk Kur’an çevirilerini yapmış olan Farsların dili olan Farsçayı öğrenme gereği doğurmuştur. Böylelikle Türk diline Arapça ve Farsçadan kelimeler girmeye başlamıştır. Karahanlı Türkçesi yadigârlarından ve İslami Türk Edebiyatının ilk eseri olan Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hacip, yeni benimsenmiş dinle ilgili terimleri kullanırken tamamen Arapça kelimeler almak yerine bu terimlerin Türkçe karşılıklarını kullanmayı çoğu yerde tercih etmiştir. Allah’ın isimlerinden olan “el-Halık” için “törütgen”, “er-Rezzak” için “igidgen”, “el-Gaffar” için “keçürgen” kelimelerini kullanması dinî terminoloji

için Türkçe karşılıklar tercih etmesine sadece birkaç örnektir.¹ Elbette ki Yusuf Has Hacı, Arapça terimleri kullanabilirdi nitekim Arapça bilgisi ve dinî eğitimi buna müsaitti. Fakat İslam dinini henüz benimsemiş bir topluma Arapça terimlerle yüklü bir eser yazmak o toplumun dinin terminolojisini anlamasını güçleştireceğinden Türkçe karşılıklar tercih etmiş olmalıdır.

Karahanlı Dönemi'nin bir diğer eseri ve Türk dilinin başyapıtlarından sayılan *Divânü Lugâti't- Türk*'te Kaşgarlı Mahmut, çoğu yerde dinî terimlerin Türkçe karşılıklarını kullanmayı tercih etmiştir. Bu iki eserden daha geç bir dönemde Edip Ahmet Yükneki'nin usta kaleminden çıkmış olan *Atabetü'l- Hakayık*'ta hem dinî nitelikte bir eser olması hem de Arapça ve Farsçanın etkisinin daha yoğun olduğu döneme denk gelmesinden dolayı yabancı kelime kullanımı kendisinden önceki bu iki esere oranla daha fazla tercih edilmiştir. Karahanlı Dönemi'nde yazılmış satır altı Kur'an tercümeleleri de İslami terimlere Türkçe terminoloji oluşturma açısından önemli kaynaklardır.

Karahanlı Devleti ile birlikte İslam'la tanışmış olan Türkler, bu devirden itibaren hızlı bir şekilde Arapçanın etkisi altına girmeye başlamışlardır. Dini daha doğru yaşamak ve dinin kaynaklarını eksiksiz bir şekilde anlamak için Arapçadan Türkçeye birçok kelime ve kavram girmiştir. Fakat Türkler, Uygur ve Karahanlı dönemlerinde olduğu gibi dinî terimlere Türkçe karşılıklar bulma geleneklerini tamamen yitirmemişlerdir. Bunun nedenlerinden biri de dinî nitelikteki eserleri çoğunlukla sanat yapma gayesinden uzak, halkı bilinçlendirmek ve dini halka öğretmek amaçlı yazdıkları gerçeğidir. Hâl böyle olunca Arapça ve Farsça ile mücehhez olmayan halk tabakasına dinini kendi diliyle öğretmek ve yeni kavramların zihinlerinde canlandırılması Türkçe ile daha kolay olmuştur. Bunu tamamen yabancı kelimelerle yapmış olmak onlara dinin anlatılamaması demektir. Bu yüzden dinî terminolojiye Türkçe karşılıklar üretme geleneği uzun bir süre Türk dilinde ve edebiyatında kendisini hissettirmiştir. Nitekim 14. yüzyılın başlarında kaleme alınmış, Harezmi Türkçesi dil yadigârlarından olan *Mu'inü'l- Mürîd*, Arapça yazılmış kitapları anlamının ve buna göre dini yaşamının zorluğu neticesinde yazılmış bir eserdir. Kitap, göçebe Türkmenler için yazılmıştır. Dolayısıyla yazar, geniş bir Arapça bilgisinden uzak göçebelere dinlerini öğretmek için eserde Arapça ve Farsça dinî terimlerin yanında bunların Türkçelerini de kullanmayı gerekli görmüştür. "Arapça *vuzû* yanında Farsça *âbdest*, Türkçe *yunug*, Arapça *gusûl* yanında Türkçe *ulug yunug* kelimeleri kullanılmıştır." (Toparlı ve Argunşah, 2008, s. 36). Görüldüğü üzere bu dönemde de dinî terimlere Türkçe karşılıklar kullanmanın temelinde İslam'ı halka daha iyi anlatabilme gerekliliği yatmaktadır. Bu şekilde Türkçe karşılıklar üretmek ve bunları eserlerde kullanmak Uygurlarda (Budizm ve

¹ Bu konuda ayrıntılı olarak ayrıca bakınız: Süer EKER (2006). "Kutadgu Bilig'de (teñri azze ve celle ögdisin ayur) Türkçe İslami Terimlerin Kaynakları Üzerine", Bilig Yaz: 38, s. 103-122.

Manihaizm için) ve Karahanlılarda daha yoğunken sonraki yüzyıllarda bu gelenek git gide azalmış, artık dinî terimler için Arapça kelimeler kullanılır olmuştur. Fakat bu geleneğin tamamen bırakıldığını söylemek doğru olmaz. Tıpkı Doğu Türkçesi gibi Batı Türkçesinde de dinî terimlerin Türkçe karşılıkları kullanılmıştır. Özellikle 13-15. yüzyılları kapsayan Eski Oğuz Türkçesi ya da bir diğer adıyla Eski Anadolu Türkçesinde bu tür kullanımlara sık sık rastlanırken Osmanlı Türkçesinin ilerleyen dönemlerinde bunlara daha az rastlanmıştır.

1.1. Tarama Sözlüğü

11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut'un "*Divânü Lügâti't-Türk*" adlı Türk dilinin başyapıtlarından sayılan sözlüğünden sonra Türk dili ile ilgili sayısız sözlük çalışması yapılmıştır. Bu sözlüklerden bazıları yabancılara Türkçeyi öğretebilmek, bazıları ise Türkçenin çağdaş veya tarihsel süreçlerini aydınlatılabilmek adına yazılmıştır. Türkçenin tarihsel süreçlerine ışık tutan bu sözlüklerden biri de "*Tarama Sözlüğü*" veya tam adıyla "XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla *Tarama Sözlüğü*"dür.

"Bu kitap, XIII. yüzyıldan günümüze kadar Türkiye Türkçesiyle yazılmış 227 eserden taranan ve bugün kullanılmayan, ya da anlamı, şekli değişik olarak kullanılan Türkçe sözlerin sözlüğüdür. 1943- 1957 arasında Tanıklarıyla *Tarama Sözlüğü* adı altında yayımlanan dört kitap da bu nitelikte idi. Ancak bu dört kitaptan her biri sadece 30-50 eserin tarama verilerinin içine alan ayrı ayrı sözlüklerdi. Birinde bulunmayan bir sözcüğü ötekinde aramak gerekiyordu. Kimi zaman da aynı sözcük, bu kitapların hepsinde ayrı ayrı anlamları belirtmek için tekrarlanmış bulunuyordu. Bu dört kitapta 160 eserin taramaları vardı.

Daha geniş taramaların verimleri beklenmeden böyle 30-50 eserlik taramaların ayrı ayrı sözlükler halinde yayımlanması, bir gereksinmeyi kısa zamanda karşılamak düşüncesinden doğmuştu." (*Tarama Sözlüğü*, s. V). Sözü edilen dört kitap birleştirilip daha kapsamlı ve aydınlatıcı bir çalışma ortaya çıkarılmıştır. 1963-1972 yılları arasında altı cilt olarak yayımlanmış bulunan bu çalışma 37 yıllık ciddi bir uğraşın, sabrın ve çabanın ürünüdür. Önceki dört ciltte taranmış bulunan 160 esere 67 eser daha taranarak ilave edilmiştir. Altı cilt içinde 14.000 madde başı söz, 60.000 tanık vardır. Sayısı 200.000'i aşan tarama fişlerini, 1941'den 1972'ye dek Ömer Asım Aksoy ve Dehri Dilçin bir bir inceleyerek değerlendirmişler, önce Tanıklarıyla *Tarama Sözlüğü*'nü, onun arkasından da bu kitabı düzenlemişlerdir (*Tarama Sözlüğü* VI, s. 4813).

Kitabın ilk altı cildinde A'dan Z'ye taranan kelimeler tanıklarıyla beraber yer almaktadır, VII. cildinde bu altı ciltte geçen ekler yine tanıklarıyla beraber bulunmaktadır;

VIII. cildi ise altı cildin dizinini içermektedir. Böylelikle toplamda sekiz ciltlik bir çalışma ortaya çıkmıştır.

Tarama Sözlüğü, yazıldığı yıllardan itibaren tüm Türkologların veya Türk diline ilgi duyanların en çok kullandığı sözlüklerden olmayı başarmıştır. Türkçenin tarihsel sürecinin aydınlatılması için artzamanlı çalışmalarda kullanılabilecek en kapsamlı eser olma özelliğiyle, taranan kelimelerin tüm anlamları göz önüne alınarak geniş tanık yelpazesi sunabilmesiyle bu eser uzun yıllar boyunca Türk diliyle ilgili çalışmaların kaynak kitabı olma özelliğini koruyacaktır. Böylesine önemli bir çalışma elbette sadece belirli kelimelerin anlamları aranırken başvurulacak bir sözlük olarak kalamazdı. *Tarama Sözlüğü*'yle ilgili bugüne kadar yapılmış bazı çalışma ve incelemeler bulunmaktadır. Bu çalışmalardan tez olarak hazırlananları mevcuttur. Resul Özavşar'ın "*Tarama Sözlüğü* ve Türkçe Sözlük'e Göre Anlam Değişimleri"² adlı doktora tezi bunlardan biridir. Özavşar'ın bu çalışması, *Tarama Sözlüğü*'nde yer alan tanıkların günümüz Türkçesiyle anlam bakımından farklılıklarının belirlenmesi konusunda son derece önemlidir. Bu, aynı zamanda 13. yüzyıldan günümüze kelimelerde yaşanan değişimlerin aydınlatılması açısından da yapılabilecek çalışmalara kaynaklık edecek niteliktedir.

Tarama Sözlüğü ile ilgili yapılmış bir diğer tez, Murat Altuğ'un "*Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* Esasında Eski Anadolu Türkçesinde İsimden İsim Yapma Ekleri"³ isimli yüksek lisans tezidir. Altuğ, tezinde isimden isim yapma eklerini ses ve fonksiyon açısından Eski Anadolu Türkçesi temelli ele alarak incelemiş, bunu yaparken de *Tarama Sözlüğü*'ndeki örneklerden faydalanmıştır.

"Derleme ve Tarama Sözlüklerindeki Ortak Maddelerin Karşılaştırılması (Fiil)"⁴ adlı yüksek lisans teziyle Sevim Erdem, söz konusu iki sözlükteki ortak fiilleri karşılaştırmıştır.

Tezlerden başka *Tarama Sözlüğü* için yazılmış makaleler de mevcuttur. Bu makalelerden ilki Andreas Tietze'nin "*Tarama Sözlüğü*" adlı çalışmasıdır (Türk Dilleri Araştırmaları, S. 3, 1993, s. 267-270). Tietze'nin bu önemli çalışmasını tamamlar nitelikteki ünlü Türkolog Talat Tekin'le beraber hazırladıkları "*Tarama Sözlüğü* Üzerine Bazı Açıklamalar" (Erdem, C. 5, S. 13, Ankara, 1989, s. 285-293) makalesi *Tarama Sözlüğü*'ndeki "A" maddeli bazı kelimeler için önemli açıklamalar içermektedir. Bu makaleyi yine Tietze, Tekin ortak çalışması "*Tarama Sözlüğü* Üzerine Bazı Açıklamalar II" (Türk Dilleri

² Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bilim Dalı, Diyarbakır, 2013.

³ Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Niğde, 1999.

⁴ Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim Dalı, Sakarya, 2011.

Araştırmaları, S. 4, 1994, s. 159-169) izler. Burada da *Tarama Sözlüğü*'ndeki "B" maddeli bazı kelimeler açıklanmıştır.

Tarama Sözlüğü'yle ilgili yazılmış en kapsamlı ve bilgi verici makale Didem Akyıldız Ay'ın "*Tarama Sözlüğü: Sözlükbilimi İlkeleri Çerçevesinde Betimsel ve Eleştirel Bir Değerlendirme*" (Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 2017, Cilt/Sayı: LVI) adlı çalışmasıdır. Ay, burada *Tarama Sözlüğü*'nü şekil ve içerik bakımından ele almıştır. Sözlüğün yapısal özellikleri hakkında ayrıntılı ve istatistiksel bilgiler verdikten sonra sözlükbilimi açısından uygunluğunu denetlemiş ve sonuç kısmında sözlüğün iyileştirilmesi için çok isabetli bazı önerilerde bulunarak gelecekte *Tarama Sözlüğü*'nün güncelleştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Tüm bu çalışmalar *Tarama Sözlüğü*'nün mahiyetinin anlaşılması ve Türk diline katkısının arttırılması açısından son derece önemlidir. Aynı zamanda değişen ve gelişen çağın sözlükçülük alanına sunduğu yenilikler gereği *Tarama Sözlüğü*'nün ileride güncellenip daha kullanışlı hâle getirilmesine de katkı ve öneriler içermesi bakımından bu tür çalışmaların çoğaltılması gerekmektedir.

1.2. Dinî Terimlere Türkçe Karşılıklar Kullanılmasıyla İlgili Yapılmış Çalışmalar

Dinî terminolojiye Türkçe karşılıklar kullanılması üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan ilki Saadet Çağatay'ın 1968 tarihli "Türkçede Dinî Tabirler"⁵ isimli makalesidir. Çağatay, bu makalesinde "Allah" isminin Türkçe karşılıkları olan *teñri, idi, Çalap, bayat* terimleri ile "Peygamber" kelimesinin karşılıkları olan *savçı, elçi, yalavaç* kelimelerini ve bazı Türkçe dinî terimleri ele alıp bunların metinlerdeki kullanımlarından örnekler vermiştir.

Yusuf Tepeli, "VIII. Yüzyıldan XV. Yüzyıla Kadar Dinî Metinler ve Türkçe" (Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum, 1997, s. 13-22) isimli çalışmasında Türklerin benimsemiş oldukları dinler hakkında bilgiler verdikten sonra dinî terminolojinin çeviri yoluyla oluştuğunu belirterek dinî terimlerin kavram işaretleri, yani kelime hazinesi bakımından Türkçe olduğunu, ancak kavram ilişkileri, yani söz dizimi bakımından oturmuş bir Türkçe yapısına ulaşamadığını savunur.

Türkçede dinî terimler üzerine yapılmış bir diğer çalışma Mehmet Ölmez'e aittir⁶. Ölmez, çalışmasında Türklerin benimsedikleri dinler hakkında bilgiler vermiştir. Türklerin benimsedikleri dinlerin kimi zaman koruyucusu kimi zaman da yayıcısı oldukları gibi bu dinlerin de Türk dillerinin koruyucusu durumda oldukları görüşünde olan Ölmez, bu dinlerden yapılan çeviriler sayesinde Türkçenin tarihi süreçleri hakkında bilgiler edinebildiğimizi belirtir.

⁵ Necati Lugat Armağanı, Ankara: Türk Dil Kurumu, s. 191-198.

⁶ "Türkçede Dinî Tabirler", 2005, Türk Dilleri Araştırmaları 15, s. 213-218.

Zafer Önler bu konudaki çalışmasında⁷ Karahanlı dönemindeki dinî terminolojiyi Müslümanlık öncesi inanışlara ilişkin terimler, farklı din ve inanışlarla Müslümanlığın ortak kavramlarına ilişkin terimler, Müslümanlığa ilişkin terimler olmak üzere üç ana başlık altında incelemektedir.

Karahanlı dönemi dinî terminolojisini inceleyen bir diğer çalışma Akartürk Karahan'ın "Karahanlı Dönemi Türkçe Kur'an Çevirilerinde Allah'ın Ad ve Sıfatları Hakkında" (Türklük Bilimi Araştırmaları XLI/ 2017-Bahar, s. 127-156) adlı makalesidir. Karahan, çalışmasında dönemin dinî terminolojisinin aydınlatılmasında önemli bir yer tutan Kur'an çevirilerindeki Türkçe karşılıkları ele almış çalışmanın sonunda Allah'ın ad ve sıfatlarının Türkçe karşılıklarının bir tablosunu vermiştir.

Konu hakkında yapılmış son çalışmalardan biri Hasan İsi'ye aittir⁸. Bu çalışmada İsi, Türkçe Sözlük'te yer alan bazı dinî isimlerin tarihi Türk lehçelerindeki kullanımlarına dair sınıflandırma, kökenlendirme ve anlamlandırmasını yaparak konunun Türkçenin tarihsel sürecindeki değişimlerine ışık tutmuştur.

F. Sema Barutçu Özönder'in "Erken Orta Türkçede Buddhist ve İslamî Terminolojisi Üzerine Bir Karşılaştırma"⁹ adlı çalışmasını da bu bağlamda yazılmış önemli çalışmalar arasında saymak gerekir.

Dinî terminolojinin Türkçe karşılıkları ile ilgili yapılmış genel çalışmaları bu şekilde sıralamak mümkündür. Bunlardan başka bir de belirli bir eser üzerinde dinî terimleri inceleyen çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalardan biri Saadet Çağatay'ındır. "Divânü Lügâti't-Türk'te İnançla İlgili Sözcükler"¹⁰ adlı bir bildiri olan çalışmasında Divânü Lügâti't-Türk'te inançla ilgili Türkçe kelimeler ve örneklerine değinilmiştir.

Emek Üşenmez, "Yunus Emre Divanında Türkçe İslami Terimler"¹¹ adlı çalışmasında Yunus Emre'ye kadar Türkçe ve 13. yüzyıl Anadolu sahasında Yunus Emre'nin dili hakkında bilgiler verdikten sonra Türkçe Kur'an tercümelerinde yer alan Türkçe dinî terimlerin bir listesini verir. Daha sonra Yunus Emre divanındaki Türkçe İslami terimleri divandan örneklerle açıklar.

⁷ "Karahanlı Dönemi Metinlerinde İnançla İlgili Terimler", Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2009, Yıl: 10/ Sayı: 16, s. 187-197.

⁸ "Türkiye Türkçesindeki Bazı Dinî Terimlere Tarihi Metinlerle Karşılaştırmalı Bakış", Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2017, Yıl: 4/ Sayı: 13, s. 476-522.

⁹ Kök Araştırmalar, 2003 Bahar, V/1, s. 13-31.

¹⁰ Türk Dil Kurumu: Türk Dil Kurultayı, Bilimsel Bildiriler, 1972, s. 385-391.

¹¹ Turkish Studies, 2013 V, 8/3, s. 625-644.

“Kutadgu Bilig’de (teñri ‘azze ve celle ögdisin ayur) Türkçe İslami Terimlerin Kaynakları Üzerine”¹² adlı çalışmasında Süer Eker, Kutadgu Bilig’de asıl metnin girişini oluşturan tevhit-münacat bölümündeki Türkçe İslami terimlerin kaynaklarını göstermiştir.

Afag Memmedova, “Mukaddimetü’l- Edeb’de Türkçe İslami Terimler” (Marmara Türkiyat Araştırmaları 2017; IV (II), s. 449-462) adlı çalışmasında söz konusu eserde geçen Türkçe İslami terimleri ele almış böylelikle Harezmi Türkçesi’nde Türkçe İslami terimlerin aydınlatılması hususunda da kaynaklık edebilecek bir incelemede bulunmuştur.

2. *Tarama Sözlüğü*’nde Türkçe Dinî Terimler

Türkçenin tarihi seyri içinde yeni benimsenmiş inanç sistemlerinin ve dinlerin yol açtığı değişiklikler önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü bu değişiklikler yeni kelime ve terimleri Türkçeye dâhil ederken dilin bünyesinde bulunan bazı kelimelerin de önce kullanım sahasının daralması daha sonra da kullanımdan düşmesine, unutulmasına neden olmuştur. Böylelikle öz Türkçe bazı kelimeler inancın etkisiyle ölü kelimeler tanımına dâhil edilmiş olurlar. Fakat bu süreç hemen olabilecek bir şey değildir. İnanç sisteminin içerisinde eski inanca ait kelimeler ve yeni inancın getirdiği yabancı asıllı kelimeler bir süre yan yana kullanılır. Zaman içerisinde bu durum yoğunluk kazanır ve yeni benimsenen dinin sunmuş olduğu kelime ve tanımlar ağır basar. Bu yüzden dinî terminolojiye Türkçe kelimeler bulmak Uygur ve Karahanlı dönemlerinde daha yoğunken sonraki dönemlerde bu durum etkisini kaybetmiştir.

Her ne kadar dinî terminoloji dile olan hâkimiyetini hissettirse de Eski Oğuz Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinde de Türkçe dinî terimler kullanılmaya devam etmiştir. Nitekim çalışmamızda esas aldığımız *Tarama Sözlüğü* 13-19. yüzyılları arasında kaleme alınmış eserlerin taranmasıyla oluşturulmuştur. Bu sözlükteki tanıklarda dinî terimlerin Türkçe karşılıklarının çokluğu dikkat çekecek ölçüdedir.

Çalışmamızda dinî terminolojiye karşılık öz Türkçe kelimeler yoğunluktadır. Bunları madde başı olarak sözlükteki örnekleriyle beraber aldık.

Sözlükte yer alan bazı terimler ise Arapça ve Farsça kelimelere Türkçe kelimeler getirilmek suretiyle Türkçeleştirilmişlerdir: *can alıcı* (Far.+T.) “Azrail”, *din yufkaları* (Ar.+T.) dini zayıf olanlar, *dün namazı* (T.+Far.) “teheccüt namazı”, *emir üzerine olmak* (Ar.+T.+T.) “emrini yerine getirmeye hazır olmak”, *erte namazı* (T.+Far.) “sabah namazı”, *gaybdan söylemek* (Ar.+T.) “olacaktan veya bilinmeyen oluştan haber vermek”, *Hak Çalap* (Ar.+T.) “Allah-ü Teâlâ”, *hayır sanmak* (Ar.+T.) “iyilik istemek”, *imam yiri* (Ar.+T.) “mihrap”, *kiçi bayram* (T.+Far.) “Kurban Bayramı”, *küçük tevbe* (T.+Ar.) “Şaban Ayı”, *Peygamber görmüş*

¹² Bilig, Yaz 2006, Sayı: 38, s. 103-122.

(Ar.+T.) “sahabe”, *suret uğrusu* (Ar+T.) “riyakârlık”, *şeytan atına binmek* (Ar.+T.+T.) “nefsin arzu ve isteklerine uymak”, *ulu bayram* (T.+Far.) “Ramazan Bayramı”, *yavuz dua* (T.+Ar.) “beddua”, *yavuz güman iletmek* (T.+Far.+T.) “suizanda bulunmak”, *yüzü kiblede dönmek* (T.+Ar.+T.) “dinden çıkmak”. Bazen de yabancı kelimelere Türkçe ekler getirilerek bu kelimeler Türkçeleştirilmiştir: *bañlamak* “ezan okumak”; *bañ bañlatmak* “ezan okumak”; *namazlağı, namazlık* “seccade”.

Birkaç kelime ise Türkçenin ses özelliklerine uydurularak Türkçeleştirilmişlerdir: *avdaz* < âbdest (Far.) “abdest”; *beybence* “şeyh karşısında teslimiyet duruşu” < peymançe (Far.) “ayak bağı”; *ilbiz* < iblis (Ar.) “şeytan, iblis”.

Yukarıdaki yabancı kelimelere Türkçe kelime ve ek getirmek veya Türkçenin ses özelliklerine uydurmak suretiyle Türkçeleştirilmiş birkaç kelimenin dışında geriye kalan kelimelerin tamamı Türkçedir. Bu kelimeler aşağıda alfabetik sıraya göre verildi ve *Tarama Sözlüğü*'nün içinde yer alan kelimeyle ilgili örnekler alındı. Bazı kelimelerin *Tarama Sözlüğü*'ndeki tanımlarına ekleme veya düzeltmeler yapıldı.

Ağırlıklı: Mübarek.

Maâzallah kim bu âdem ola, değildir, illâ bir ağırlıklı ferîştehdürür (I 42).

Ak biti: İyi amel defteri.

Sağ elimize yarın ak biti ver (I 68).

Alaca: Münafık, ikiyüzlü.

Aranızda alaca bulunmasın (I 82).

Aldağuç (aldağuc): Aldatıcı, doğru yoldan çıkaran.

İyman aldaguçları çok vardurur bu yolda

Nefs öldürmüş er gerek ol çeriye kırası (I 93).

Nefs zebun olmuş, aldağucluğu geçmiş (I 93).

Alkış: Dua.

Ola kim bir ağzı dualının alkışıyla Tanrı bize bir batman ayâl vire dedi (I 106).

Dua ehlinin nâlişi, raiyyet dervişin alkışı bu padişah hakkında müstecap ve makbul olsun (I 106).

Anların tâhir nefeslerinden bir alkış alam (I 106).

Alkış etmek (algış etmek, alkış eylemek, alkış kılmak): Dua etmek.

Dimne vardı arslana selam verdi ve dua kılıp alkışlar etti (I 107).

Ki her kim yiye vü lezzet bula ol

Musannif canına alkış kıla ol (I 107).

Cihan serverleri yüz yere korlar

Dua algış iderler can ü dilden (I 107).

Alkış idüben gider iline

Yusuf çeri bindirir ol yoluna (I 107).

Fakir kendüye alkış eylediği vakit lutfeyle bana alkış eyleme deyüp... (I 108).

Alkış vermek: Dua etmek.

...Çok öğdü, alkış verdi... (I 108).

Aracı: Şefaatçi.

Kamu kalmışlara sensin yarıcı

Kamu azmışlara hem ol aracı (I 183).

Arı: Müberra, beri, her türlü noksanlıktan münezzehtir olan Allah, süphan.

Hak Taâlâ pâktir, arıdır, münezzehtir şol nesnelere kim (I 196).

Hak Taâlâ yücedir, bu nesneden arudur ki anlar vasfederler (I 196).

Arı dirliklü: Temiz yaşayışlı, Allah'tan korkan.

Kadı olan kişi müctehit gerek ve âlim ve zâhit ve arı dirliklü ve müttaki gerek (I 197).

Arı ev: Beytü'l-Mukaddes.

Pes Harun oğlanları ol arı evüñ kullukçusu oldular, kurban ve od işi buların oldu (I 197).

Arılık (arılık): 1. Doğruluk, takva, zühd.

...Avrat eyitti: ey zalim dur kim Tanrının fazlını göresin kim benim arılığım ve yazuksuzluğum zâhir idi (I 204).

Eğer arılık nedir derlerse cevap: tâat ve ibadat, zühd ü takva ve doğruluktur (I 204).

2. Kutsiyet, münezzehtlik, ismet.

Ve arılık yâni peygamberlik verdik (I 205).

Arınmış yer: Arz-ı mukaddes.

Müfessirlerin ibareti muhtelif olmuştur kim arz-ı mukaddes yâni arınmış yer kankısıdır (I 207).

Arı sıfatlamak: Tenzih etmek, tesbih etmek.

Tesbih iderüz yâni arı sıfatlaruz senün hamdün ile (I 208).

Arıtmak: Manevi temizliği sağlamak, günahı arınmak.

Ve kendüyi yaramaz hulardan ve kabih sıfatlardan arıtmış ola (I 239).

Evliyanın gevherinden alamazsan

Arıtup da kalp evini silemezsen (I 239).

Artıklık: Fazilet, kemal.

Kamu ululuk ve artıklık kim vardır, erenler üzerine saçu kılınmıştır ve keramet kuşağı erenler beline bağlanmıştır (I 239).

Assı: Fayda, manevi kazanç.

Erenler sözün işitmekte işitene assı ve fâide var mıdır? (I 248).

Çü yoktur tâatten assısı ziyarı

Nedür hikmet ki teklif etti anı (I 249).

Ayağın durmak (ayağın turmak, ayak durmak): Kıyam.

Ey kullarım enbiya ve evliya cümle ayağın turup küyerler ki ben Bîçûn cemalimden hicap giderem (I 294).

Şunlar kim gecelerler Tanrı için secdede ve ayağın turup (I 295).

Ol sultanın gecelerde ayağın durmaktan mübarek ayakları şişerdi (I 295).

Evvelki kubbeye girüp ayağın durdular (I 296).

Azgun (azkun): Doğru yoldan sapmış, sapkın.

Ol azkun kavmlerden olduk ki hidayet yolundan gümrah oldular (I 343).

Nice azgunlara yol gösterirsin

Nice azlulara bol gösterirsin (I 351).

Azıtmak: Doğru yoldan çıkarmak, yolunu şaşırtmak.

Yoldaştır Âdem oğlanını azıdan (I 350).

Tanrı azıdur degüldür bir kavmi yol gösterdükten sonra (I 350).

Bağlamak: Men etmek, yasaklamak; günah işlemekten uzak durmak.

Nefsimi dileğinden yığdım ve dilim yalandan ve fuhuştan ve bühtandan bağladım (I 373).

Başa yazılan: Kader, takdir-i İlahi.

Sernüvişt (Fa.): başa yazılan yâni takdir-i Rabbanî ve unvan-ı nâme (I 421).

Baş çekmek: İsyân etmek, itaatsizlik; Allah'ın emirlerine karşı gelmek.

Her kavim ki artık bana baş çeke ana aman yoktur (I 427).

Çün ol Ad kavmi kuvvetlerine inanup baş çeküp bize iymana getürmediler (I 427).

Başını yere komak: Secde etmek.

Ağladılar döktüler gözyaşını

Her birisi yere kodu başını (I 438).

Baş indirmek (baş indürmek): İtaat etmek, Allah'ın emirlerine uymak.

Her ki baş indirdi ana oldu şad

Her kim ol serkeşlik etti kaldı yâd (I 440).

Ana bir gerçek haber gelse Kur'an gibi, ol anı yalanlaya, tekebbürlük edüp ana baş indirmeye (I 440).

Bay: Allah'ın "her şeyden müstağni olan, zenginliğinin hudut ve ölçüsü olmayan, gerçek zenginlik sahibi" anlamlarına gelen "el-Ganiyy" isminin karşılığı.

Baylık bana lâyıktır kim ben bayı ve yoksulu yaratanven (I 458).

Tahkik Allah baydur yâni müstağnidir (I 460).

Bayat: Allah'ın "Kadîm" sıfatının karşılığı.

Bayat (Fa.): ...Arabide gecelemiş nesne mânasına. Bu lâfız Türkîde dahi şâyi' ve müsta'meldir. Üzredinden gece geçmiş demektir. Ve Bayat lisan-ı Türkîde Allahü Taâlânın-celle ve alâ- ismidir (I 465).

Beklemek: Muhafaza etmek, esirgemek; Allah'ın kullarını bela ve musibetlerden koruması.

Hak Taâlâ ümmet-i Muhammed'i bekleme ol azâbdan (I 484).

Pes melik ana eyitti: Kanı yarenlerin! Oğlan eyitti: Tanrı beni buların şerrinden bekledi (I 484).

Bellü bilmek: İyice bilmek, kanaat getirmek; kalpten iman etmek.

Bellü bildim ki ol Muhammed Peygamberdir (I 497).

Benlik eylemek: Nefsini üstün görmek.

Gel benlik eyleme nefsin öldür

Hak yoluna canın armağan götür (I 509).

Bilici: Allah'ın "gizli, açık; geçmiş, gelecek her şeyi en ince ayrıntısına kadar bilen" anlamındaki "el-Alîm" isminin karşılığı.

Ey bizim Tanrımız, bu evi yapmağı bizden kabul kılığ kim sen duaları işidici ve hacetleri bilici Tanrısın (I 561).

Bir: Allah'ın "isim, sıfat ve işlerinde tek olan, ortağı olmayan, eşi ve benzeri bulunmayan" anlamlarındaki "el-Vahid" isminin karşılığı.

Kamu halkı doğru yola ündegil

Benim doğru vü Tanrı birdir degil (VI 4075).

Etiler kirtindik ol bir Tanrıya

Hem sana iyman getidik bîriya (IV 2578).

Yalnız yarıcısı bir Allah'dır

Garibin nâle vü zarı ahdır (VI 4345).

Birlemek: Birliğini kabul etmek, şirk koşmamak; tevhit.

Hakkı birle vü şükrün itgil anın (I 602)

Yâ Musa bana kulluk eyle ve beni birle ve bana şirk getirme (I 602).

Didi ki birleñ ol Allah'ı ki sizi var kıldı (I 602).

Edepsizliği ve küstahlığı ko ve özünü hıraya geç yavuz işlerine peşiman ol, beni birle (V 3173).

Birlik: Bir olma hali, vahdaniyet, ahadiyet.

Eder ikrar âlem birliğine

Kamu varlık tanıktır varlığına (I 603).

Birliği bulmuştur dirliğe ermiştir (I 603).

Irak düştü bu çoklukta kalanlar

Yakından buldu ol birlik bulanlar (II 936).

Bir ve ban: Bir ve yüce olan, kudretli Allah.

Şükür ve sipas ve hamd-i bîkiyas ol bir ve ban Tanrının hazretine kim on sekiz bin âlemi yoktan var kıldı (I 396).

Bu ibarede hem bir yani tek hem de düşünilemeyecek kadar büyük bir çokluk anlamı vardır (Tietze ve Tekin, 1989, s. 162). Buradaki “ban” kelimesi, “ulu, yüce” anlamında kullanılmıştır.

Biti: Amel defteri.

Bitisin dahi eline vereler gör imdi dünyada eylediğini diyeler (I 618).

Bunun gibi mü'minlerdir ki bitileri sağ ellerine verilip rahmete ve cennete vâsıl olalar (I 618).

Bititmek: Allah'ın kullarına bir şeyi nasip etmesi, yazması.

Yaradılmışa bu cevri bititme

Bu devranım gibi devri bititme (I 620).

Boyun dutmak (boyun tutmak): Teslimiyet, Allah'ın emirlerine itaat etmek.

...dördüncü: Hak Taâlâ buyruğuna boyun duta (I 654).

Ya Rab, eğer bu arzın bize ihtiyar üzere ise biz anı götürmeğe boyun tutamazuz (I 654).

Buğday günü: Aşure günü, muharremin on ikinci günü.

Şeyhi buğday günü Basra'da gördüler ve arefe günü Arafat dağında görürlerdi (I 682).

Buyruk: Dinin emirleri.

Ol Rahim'dir rahmet ider kuluna

Şol kula kim buyruğunda buluna (I 724).

Biz bulara Kur'an indirdik, anın içinde helâl, haram nedir ve tutacak buyruk nedir ve tutmayacak... (I 725).

Buyruk sımak: Allah'ın emirlerine karşı gelmek.

Biz Allahü Taâlânın buyruğun sımazuz (I 729).

Buyurmak: Emretmek, farz kılmak.

Ve dahi ben sana ve ümmetine yılda otuz gün oruç buyurdum (I 731).

Bütün sıyıcı, bütün eyleyici: Allahın “yaratılmışların halini iyileştiren, kırıkları onaran, güçlüğü kolaylaştıran” anlamlarına gelen “el-Cabbâr” isminin karşılığı.

Cebbar'ın mâ'nisi bütün sıyıcıdır, bir mâ'nisi de sınığı bütün eyleyicidir (I 744).

Çalap / Çalap Tañrı: Allah, Cenabı Hak.

Ey Çalabım mü'minleri yarlığagıl (II 805).

Çalabım kadir Tanrı meded senden (II 804).

Çalab Tañrı ana habibim dedi

Adın kendi adıyla koşa kodu (II 806).

Danışman: Âlim, fakih.

Danışman okur tutmaz derviş yolun gözetmez

Bu halk öğüt işitmez ne sarp zaman olusar (II 1000).

Dapacak: Mabut, tapılan.

Pes İblis geldi ve eyitti: Hâbil kurbanın od anıncün yedi kim Hâbil oda tapar idi. Sen dahi oda dapgıl sana ve senin soyuna dapacak olsun (II 1009).

Dartmak (tartmak): Men etmek, yasaklamak.

Şimdengerü beni Hak yoluna verenleri ve Hak yolundan tartanları deyeyin, işit (II 1018).

Dilekci (dilekçi): Şefaatçi.

Ola dilekci Muhammed sana yarın umarım

Çünkü olmuşdürür ey Nazmi Muhammed sana ad (II 1150).

Dinlenmek: Bir dini kabul etmek.

Beni Mesih dininin sevgisi ol dini dinlemeğe komadı (II S. 1163)

Dirgürmek: Ba's etmek, diriltmek.

Hak Taâlâ sizi elbette öldürüser ve öldürdüğünden sonra gerü dirgürüser (II 1168).

Gerek öldür gerek dirgür kulunven

Ne kim hükmeylesen ferman senindir (II 1168).

Diri kılmak: Diriltmek, ihya etmek.

Bunda bir hoş nükte geldi dile

Ölenleri Hak yarın diri kıla (II 1170).

Dirgiren (dirgüren): Allah'ın "ölüleri dirilten" anlamında "el-Bâis" isminin karşılığı.

Yaradan, öldürensin, dirgürensın

Muhibleri murada irgürensın (II 1168).

Öldüren dahi oldur, dirgüren dahi oldur (II 1168).

Durgurmak (turgurmak): Diriltip ayağa kaldırmak.

Dahi ölüleri diriltüp sininden turgurdun benim iznimle (II 1261).

Yâ Muhammed göreydin ol zâlimleri ki inkâr ederler, nice turgurulusar Allah katında (II 1261).

Düretmek (dürütmek, dürütmek): Yaratmak, ortaya çıkarmak, türetmek.

Duruttu direksiz yüce gökleri

Dürüttü nice cinn ü ins ü peri (II 1328).

Ki sensin dün ü gündüzü düriden

Semâvat üzre seyyare yürüten (II 1329).

...ve düretduk anlardan sonra bir tâife dahi ki anlardan yeğdir (II 1328).

Düşmek: Şehit olmak.

Hindiler cenginde ol dahi düşüp (II 1350).

Ebice: Evliya.

Erenlere i'tikadı muhkem oldu dahi Hünkâr varlığına ebice dedi, meğerki ol tarafın halkı hazreti ebice dirlerdi, yâni Oğuz dilinde evliya demek olur (III 1384).

Eğri olmak: Sapmış olmak, doğru yoldan şaşmak.

Eğri olsa aynı raha kim ki devrinde senin

Kimseler setredemezler aybını illâ ki sin (III 1404).

Eksikli (eksüklü): Günahkâr, aciz; kulluğa layık olmayan.

...Henüz anın ni' metlerin hakkının binde birin ödemiş olam ve kendözüm kulluk içinde yavlak eksikli sayam (III 1412).

Bu eksüklüleri ey Hayy ü Kayyum

Buların hazretinden kılma mahrum (III 1413).

Mücrim ü eksüklüyem ben mübtezel (III 1413).

Elçi: Peygamber.

Şehidnâ dediler külli edüp birliğine ikrar

Buyurdu gönderiserem size ben elçiler iblağ (III 1422).

El almak: 1. Bir müridin müşşidinden başkalarına yol göstermek için iznini alması.

Şeyh Abdulkadir hizmetinden el almışlardır (III 1419).

2. Müřşidin elini tutup ona teslim olmak.

Ol müřşid-i tarik-i hidayetden el alup biat ettiler (III 1419).

El götürmek: Dua etmek, ellerini yukarı kaldırıp münacatta bulunmak.

Sâlih peygamber durugeldi, iki rek'at namaz kıldı andan el götürüp duaya meşgul oldu (III 1431).

Başmakçının avratı el duaya götürdü münacat kılı başladı. (III 1431).

Utanicıdır ol kulundan ki iki elin götürüp dua kıla (III 1431).

Er: Müřşit, eren.

Ey cihanın varlığını terk eden

Er mahabbetin gönülde berkiten (III 1488).

Eren: Allah'a ermiş kimse, veli.

Ey gönül Hak için et terk-i mekân

Ol erenler gibi bînâm ü nişan (III 1494).

İşittim Tanrı yolunun erenleri düşman gönlün melûl etmemişler (III 1494).

Erişmiş (irişmiş): Keramet sahibi, veli.

Ettik üç günde bu şehri mesken

Hâsılı olduk irişmişlerden (III 1500).

Erlik: Tarikatta bir mertebe.

Heman dem bostancı Bahaeddin Çelebi menzil-i merâhil kat' idip erlik mertebesine kadem bastı (III 1505).

Er ocağı: Erenler makamı.

Ki dirler anda var bir er ocağı

Yakar kandil-i arş andan çırağı (III 1511).

Esenlik: Dua.

Selam ve esenlik ve salâvat ve tahiyat anın üzerine (III 1534).

Esirgemek: 1. Korumak, himaye etmek.

Esirge bi gedâ vü derdmendi
Günahın boynuma geçti kemendi (III 1536).

2. Acımak, merhamet etmek.

Benim gibi medetsiz bînevâyı
Esirgep derdine kılsan devayı (III 1539).

Eylemek: Halk etmek, yaratmak.

Her hacer üstünde eşcar eyledüñ
Yerde insan eyledüñ gökte melek (III 1587).

Eyleyen: Allah'ın "her şeyi yaratan, yoktan var eden" anlamlarındaki "el-Hâlık" isminin karşılığı.

Yok iken var eyleyen çün oldurur
Kudretinden cümleyi ol oldurur (V 2971).

Geceyi diri dutmak: Uyumayıp sabaha kadar ibadet etmek, geceyi ibadetle değerlendirmek.

Her kim Kadr gecesin diri dutsa yâni uyanık olsa... (III 1614).
Kim ki Tebareke'yi okursa Kadr gecesini diri dutmuşca sevap bula (III 1614).

Geçürmek: Allah'ın kullarını affetmesi, bağışlaması.

Dilerem şefaât kılasın ki, şah
Geçüre ne kim oldu andan günah (III 1621).

Gerçek (gerçekler, gerçek er): Veli, müşid-i kâmil, ârif.

Aklım başıma gelmedi aşk şarabın tatmayınca
Kandalığımı bilmedim gerçek ere yetmeyince (III 1652).
Gerçeklerüñ üç otuz on yaşını doldursa yeğ (III 1653).

Gerçek elini tutmayan
Gönlün ana berk etmeyen (III 1653).

Gerçeklemek: İman etmek.

Cemi'-i ahvalinde ve muamelelerinde Hak Taâlayı gerçekleyesin (III 1654).
Allah'ı birledi ve Musa'yı gerçekledi (III 1654).

Gerçeklenmek: Doğruluğuna inanmak, iman etmek.

Her halk buları hak bilür ve her ümmet bulara gerçeklenür (III 1655).

Gerçeklik: Sahihlik, doğruluk.

Pes Tanrı Taâlâ ol kâfirler sözü yalanlığı ve Muhammed Mustafa gerçekliği için
âyet verip idi (III 1655).

Ve dahi inanmışlardır Resulün gerçekliğine ve haşre ve neşre (III 1655).

Gerekmek: Caiz olmak.

Ve liykin hırs ve haset ve günülük beni anın üzerine duttu kim bu gerekmez işi
işledim (III 1662).

Göçmek: Hicret etmek.

Dahi Müslümanların birincisi göçtüler, ardınca geldiler (III 1720).

Çünkü dün buçuğu oldu Resûl Hazreti emreyledi göçtüler (III 1720).

Göñül birle: Samimi olarak, içten, ihlas.

Ve günde beş namaz oldu ve göñül birle tevbe kılsa kabul kıldı (III 1765).

Göñül eri: Temiz yürekli, ehl-i dil.

İlâhî bizi göñül erleriyle celîs et (III 1768).

Göñül gözü: Kalp gözü, basiret.

...Eğer göñül gözü varsa ibret al, imdi Hak Taâlânın kudretlerine nazar eyle, sun'inin kemalin anla (III 1796).

Göñül pası: Vesvese.

Tutgıl bir Tanrı hasını, gel ikrar et erenlere

Sileler göñül pasını, gel ikrar et erenlere (III 1770).

Görklü: Mübarek, mukaddes.

Allah indürdü sözler görklüsünü ki Kuran'dır (III 1780).

Gözlü: Kalp gözü açık olan, basiretli.

Sözü bu Yunus'un gözlüleridir

Eğer âşık olursan uyanasın (III 1828).

Güvünç: "Kendisine güvenilen, emin" anlamalarına gelen Hazreti Muhammed için kullanılan bir isim.

Geri dönüp geleler Muhammed'e

Ol yazuklular güvüncü Ahmed'e (III 1887).

İşık (ışık mezhep): Bektaşî dervîşi.

Eğer beğdir ya dânişmend ü işık

Kılır her biri halince tanışık (III 1988).

İvkar: Şeytan.

Araplar ana gûl-ül-berr derlerdi ya'ni kuru yerin ilbizi demek olur. Ba'zıları demişler ki Türkçe ıvkar demektir (III 1993).

İçi yatlu: Kalbinde fesatlık bulunan.

Yavuz sananların yüzü kararsın

İçi yatlıların benzi sararsın (III 2007).

İki eli kanda bulunmak: Çok büyük günah işlemek.

Bil-farz ki ben müstement boyumca isyanda ve iki elim kanda bulundu (III 2023).

İki dillü: Münafık, ikiyüzlü.

Her kim ki iki dillü olsa, kıyamette ol kişinin iki dili ola (III 2022).

İkiyüzlü, iki dilli fitne issi kovucu kişi buların arasına girmeye (IV 2676).

İlenç: Beddua.

Kimesneye değürme zahmet ü renc

Ki gider mâl kalır sana ilenç (III 2038).

İnam: Emin, mutemet.

Eyitti: ben Kaf dağı üzere Tanrının inamıven. Andan Bulûkiya gördü kim anın elinde bir kiriş var (III 2076).

İs (issi): Malik, sahip; Allah.

Bâki ol Allah'tır kim ulu mülk issi ve azamet issidir (III 2098).

Kaçan kim ol inayet issi Allah

Azanlara hidayet issi Allah (III 2099).

Kakınmak: Gazaba uğramak.

...ol kakınmışlar Yahudilerdir (IV 2172).

Kara biti: Kötü amel defteri.

Şol yazuk yazılı kara bitisin

Tevbe suyuyla yuyuben yoyumaz (IV 2254).

Karanmak: Lanet etmek, bedduada bulunmak.

İşitüp Kayser ol dem gussalandı

Vezirlerine karandı ilendi (IV 2270).

Kargamak, karış karmak, karış vermek: Beddua etmek, lanet okumak.

Bilmiş olasın ki bizim belümüzden uğru gelmez, anı ver, ya seni kargarım didi (IV 2292).

Dedi Nevbahar'a kim üşte atam

Biti yazdı, sözün gerek kim dutam

Diler kim benim gönlümü araya

Nidem ger bana ol karış karaya (IV 2308).

Anası incindi Cüreyc'e karış verdi (IV 2310).

Kargış (karış, karkış): Beddua, lanet.

Sapma yolundan bir karış, şerri ko hayr işe duruş

Gönül yıkıp alma karış hatırlara gir hayme kur (IV 2292).

Ol zamanda beğlerin alkış alkış, karkış karkış idi (IV 2292).

Amma evlâ vecih oldur ki bu âyet kargış suretinde inmişdür (IV 2292).

Karış götürmek: Beddua almak.

Oğul kim atadan götüre karış

Göğe irse yer bulmaya bir karış (IV 2308).

Karşu: Muhalif, ters iş; günah.

Ne ol günahı terk eder ne rahmetinden ümidin keser, karşı işledikçe tevbe eder (IV 2320).

Karşu olmak: İsyen etmek.

İlâhî izzetin ve celâlin hakkıçün şol işlediğim yazukları sana âsi olup ve karşı olup işlemedim (IV 2321).

Kendözünü komak: Terk-i nefis etmek, benlikten vazgeçmek.

Kendözünü komayınca âdemî

Olmaya ol padişahın mahremi (IV 2420).

Kendözünü yenememek: Nefsine hâkim olamamak.

Ben atamı anıcak kendözümü yenemezin içim tolar (IV 2420).

Kendüye buyruk: Nefsine, iradesine hâkim.

Vay ana ki buyruk değil kendüye

Gerek dürlü dürlü belâya döye (IV 2432)

Key kişi: İnsan-ı kâmil.

Üş oğluma yoldaş seni kıluram

Kim uslusun u key kişi bilürem (IV 2466).

Kığırıcı: Müezzin, münadi.

Pes dünin uyanık olanlar Tanrı'ya yalvarup ağlaşudurur olanlar gafiller uykuda ola bir kığırıcı kığıra ey Müslümanlar ayı gün dutmaz (IV 2473).

Kınamak: Cezalandırmak, günahların karşılığını vermek.

Eğer Tanrı kınanaydı halkı ma'siyetleriyle, komazdı yeryüzünde canavar (IV 2492).

Kınu: Günah, kabahat.

Visali günlerinin şükrün edemedim ise

Fırak ile çekerim uş cezasını kınumuñ (IV 2497).

Kirtinmek (kirtünmek): İman etmek, inanmak.

Mesih milletine kirtinesin (IV 2577).

Etiler kirtindik ol bir Tanrıya

Hem sana iyman getirdik bîriya (IV 2578).

Kirtü: Sahih, doğru, hak, salih.

Yâr ile vardı yolu doğru varan

Yârı elden komadı kirtü eren (IV 2578).

Âdeme çün etti vahy oldu resûl

Emr ü nehyi bildi oldu kirtü kul (IV 2579).

Koparmak: Haşr etmek, ba's etmek.

Yarın anı kıyamet gününde biz gözsüz koparuruz (IV 2650).

Elbette biz anları îade idüp gerü topraktan koparuruz ol ettikleri amellerin mükâfatın kıluruz (IV 2651).

Kopmak: Haşr olmak.

...üçüncü, kıyamette makberesinden kopucak dilinde tevhid kelimesi ola (IV 2652).

Bilürler kim öldüklerinden sonra yerden kopusarlardır (IV 2654).

Kovcu (koğcu, koğucu, kovucu): Münafik, ikiyüzlü.

Yeniler savaşları kovcu kişi

Kakitır yavaşı vü bozar işi (IV 2676).

İkiyüzlü, iki dilli fitne issi kovucu kişi buların arasına girmeye (IV 2676).

Hümeze (Ar.): koğcu: sühan-çîn (Fa.) ü zaman: asır, deman

Gış kerden di: çoğaltmağa: tekâsür, i'fa (IV 2677).

Kulağuz: Kılavuz, peygamber.

Kulağuz koştı gönderdi resûlü

Selâmetle geçürdü cümle yolu (IV 2712).

Huda verdi anı bize kulağuz

Ki doğru yolu anunla varavuz (IV 2712).

Kulları esirgeyici: Allah'ın “yarattıklarını koruyan, himaye eden” anlamında “el-Hafîz” isminin karşılığı.

Hak Taâlâ günahları yarlıgayıcı ve kulları esirgeyici padişahdır (III 1537).

Kulluk: İbadet.

Sultanlık geldi sana imdengerü

Kulluk eyle Tanrı'ya tiz tur örü (IV 2723).

Yavuz kul oldur kim kulluğu uçmak ve tamu için kılur (V 3713).

Kuşak berkitmek: İçten inanmak, ihlâs.

Arı abdest alalar ve kuşakların kulluğum için berkideler (IV 2751).

Kutlu: Mübarek, hayırlı.

Meymun (Ar.): Mübarek olan kimse ve yumluca, kutluca olan nesne (IV 2756).

Varuben tapusuna irmek gerek

Anın kutlu yüzünü görmek gerek (IV 2755)

Niteliksiz (nitesüz ve niteliksüz): Allah'ın “zatında ve fiillerinde yarattıklarından hiçbirine benzememesi” demek olan “Muhalefetün Li'l-havadis” sıfatını belirtmek için kullanılır. Onun zatının tam anlamıyla bilinmesinin mahlûkların idraklerinin dışında olduğunu belirtmektedir.

Hakkın varlığın ve birliğin bildiğinden sonra sana vâcip oldur bilesin Hak Taâlâ nitesiz ve niteliksüzdür ya'ni hiç kimseye benzemez ve kimse dahi ana benzemez (IV 2890).

Ayrık nesne dahi hergiz ana benzemez, nitesüz ve niteliksüzdür (IV 2890).

Bîçûn (Fa.): niteliksiz demektir. Hak Taâlânın zâtında ve sıfatında zikrolunur (IV 2890).

Ocuk: Şeytan.

El-iblis (Ar.): Şeytanların büyüğü. Türkîde ocuktur (V 2909).

Oda bırakmak: Cehennem ateşinde yakmak.

Ger kılursanız bunu siz dünyada

Bırağa Tanrı sizi yarın oda (V 2916).

Oda buyurmak: Cehennem ateşine atılmasını emretmek.

Hak Taâlâ anı oda buyura, zebaniler hamle ederler, tutarlar, zincirleyeler, alalar tamuya gideler (V 2916).

Oda uçmak: Cehennem ateşine yuvarlanmak.

Kimisi anda anın genez geçe

Kimisi geçer iken oda uça (V 2919).

Oğuz: Mübarek kişi, veli.

Kız bir ay içinde oğlana kalur

Pes İyaz andan Hamâ azmin kılur

Liykin ısmarladı oğlan doğsa ger

Kon Süleyman adını, kılman diğere

.... Çün Süleyman doğuben buldu vucüt

Çağırıp Allah didi kıldı sücut

Pes veliye anlar eydüdü oğuz

Didiler biz ana oğuz eydevüz (V 2936).

Uleması pek çok, halkı Muhammediye kitabın tilâvet ederler. Oğuz adamları vardır (V 2936).

Oldurmak: Yoktan var etmek, yaratmak.

Oldurur ol mülk-i vahdet oldurur

Uşbu mülkü yoğ iken ol oldurur (V 2971).

Yok iken var eyleyen çün oldurur

Kudretinden cümleyi ol oldurur (V 2971).

Oñarıcı: Allah'ın "ıslah eden, düzelten, iyileştiren" anlamlarındaki "el-Cebbâr" isminin karşılığı.

Düşenleredir Hak Çalap yarıcı

Kamu azmış işleri oñarıcı (V 2984).

Di bir iş fikrin et oñarıcı Hak

İğende turmak olmaz kişi aylak (V 2985).

Kamu azmışları oñarıcısıñ

Kamu kalmışlara sen yarıcısıñ (V 2986).

Hudâ doğruya yardım kılıcıdır

Kamu azmış işleri oñarıcıdır (V 2984).

Cihanda izz ü devlet verici Hak

İşin kalmışların oñarıcı Hak (V 2986).

Oñarmak (uñarmak): İslah etmek, hidayete erdirmek.

Azdırdı Fir'avn kavmini oñarmadı (V 2985).

Çalap oñara kim gönül gemisin

Yine yoldaşlar üş engine saldı (V 2985).

Yâr ile yâr oldum ağıyardan ne gam

Diyelim işimiz Allah uñara (V 2985).

Öñmak: İflâh olmak, feyz ve bereket bulmak.

Arturur Tanrı şunları ki oñdular i'tikad yönünden (V 2995).

Gelin Müslüman olun...siz dahi dünyada ve ahirette oñasız (V 2996).

Ortak katmak: Şirk koşmak.

Gel imdi siz dahi hiçbir kimseyi ana ortak katuben ol ni'metlere kâfir olman (V 3016).

Yâ Muhammed, eğer bize şirk idüp ortak katanlara sorsan ki bu görünen mevcudâtı kim yarattı (V 3016).

Oy vermek: Emre itaat etmek, kulluğa razı gelmek.

Acmayınca kulluğa boy vermedi

Allah'a kulvan deyü oy vermedi (V 3042).

Ölüm esrüklüğü: Sekerat-ı mevt, can çekişme hali.

Şeytan âhir vakitte ölüm esrüklüğü içinde hastaya gelir (V 3083).

Ölümlü: Ölmeye mahkûm olan, fani.

Ben zaif hakir ölümlü kulven (V 3084).

Örtmek: Nimeti inkâr etmek, küfran.

Verdiğim ni'metleri örterseñüz şükrün terk etmeğiyle bedürüstî ve rastî benim azabım katıdır (V 3119).

Örü durmak (örü turmak): Namazda ayakta durmak, kıyam.

İlâhî ol ayak kim Ramazan ayında senin ibadetine örü durdu. Anı oda mı yakarsın (V 3124).

İllâ anda bir ferişte örü turur ve bir ferişte secdede durur ve bir ferişte rukû durur (V 3125).

Ötünmek: Şefaât istemek.

Sonra etmez assı şimdiden gerü ötün

Ey gönül şeyda gönül rüsva gönül (V 3138).

Öz: Nefs, enaniyet, benlik.

Fani oldu özünden oldu Hak

Bildi ki cümle Hak imiş mutlak (V 3154).

Kalırsan aç özünle et tanışık

Sakın işten kaçuben olma ışık (V 3158).

Gel ey bencileyin bende düşüren özünü bende

Dürüşelim sen ü ben de bulalım Hak olup hem-dem (V 3155).

Parmak götürmek: İşaret parmağını kaldırıp imana gelmek.

Ulu küçü cümle parmak götürüp (V 3179).

Saçu kılınmak: Allah tarafından kullarına bahş olunmak.

Kamu ululuk ve artıklık kim vardır, erenler üzerine saçu kılınmıştır ve keramet kuşağı erenler beline bağlanmıştır (V 3217).

Sağış günü: Mahşer günü, kıyamet günü, hesap günü.

Sağış gününde eyne görklü (V 3228).

Sağış yeri: Mahşer yeri, Arasat meydanı.

Şümargâh: sağış yeri ve mevkıf-ı Arasat (V 3240).

Sakıncılar: Allah'tan korkup dinin emirlerini yerine getirenler, takva sahipleri.

Dahi bir âyet içinde... ya'ni peygamberler kıssası içinde sakıncılara doğru yol ve öğüt vardurur (V 3255).

Saklamak (sağlamak): Muhafaza etmek, esirgemek.

Ve bizi sakladı küfür ve dalâletden yolundan inayeti birle (V 3258).

Saknuک (sakınıklı): Tanrı'dan korkan, dinin emirlerini yerine getiren, takva sahibi, muttaki.

Tanrı Teâlâ kurbanı saknuکلardan ve eyülerden kabul eyler (V 3260).

Muhammed Mustafa eydür: kulların Tanrı'ya sevgülüreği sakınıklulardır, gizli olalar. Bir nice kavm eyitti: yâ Resulallah, bu dedüğün aramızda hiç kimdir bilmezüz. Peygamber eyitti: ol devecidir Yemen'de ana Üveys derler (V 3260).

Savacı: Peygamber.

Nübüvvet-penah (Fa.): Resûl, peygamber, savacı (V 3332).

Saya gecesi: İsevîlerin haçı suya attıkları gece.

Şeb-i sede (Fa.): saya gecesi ya'ni kâfirlerin haçı suya batırdıkları gece ki sovuğun gayet şiddetî zamanıdır (V 3348).

Sınamak: Allah'ın kullarını imtihan etmesi.

Tanrı Taâlâ kendüden ve ümmetinden çok nesne afiv kılmış kim, ileriki peygamberleri ve ümmetlerin anın ile sınımış idi (V 3428).

Sizi sınaruz kankınızdır ölümle dirlik arasında eyü amel eyleyen (V 3429).

Tanrı Taâlâ sizi sınaşa sağlık gibi, mal gibi, evlat gibi nesnelere verse (V 3430)

Sıpara: Kuran'ın cüzlerinden her biri, cüz, risale.

Ahir sıpara başıdır Amme görklü (V 3456).

Soru: Hesap, sorgu.

Günahsız halkı nice bir kırarsın

Gele bir gün ki sorusun veresin (V 3517).

Sorucu: Sorgu meleği.

Sorucular geleler soru hisap soralar

Karanu sin içinde otura yanımıza (V 3518).

Soru günü: Kıyamet günü.

Şumârgâh (Fa.): Arasat günü ve soru ve hisap günü demektir (V 3518).

Soru vermek: Günahların hesabını vermek.

...Yarın Allah katında sorusun virebile (V 3521).

Soylamak: Tazim etmek, ululamak.

Ki dilde dâim anı söyleyevüz

Gönül levhinde seni soylayavuz (V 3528).

Söğülmüş: Mel'un, lanetli.

Merdud: kovulmuştur, söğülmüşe di: mel'un (Ar.) (V 3534).

Suç dilemek: Günahının bağışlanmasını istemek.

El-özr (Ar.): suçun ve günahın dilemek (V 3568).

Suç kılmak (suçta bulunmak): Günah işlemek.

Feryat eder ol hoca bilin eğer

Suç kılmış vardurur bunda meğer

Tevbe kılsun suçuna gelsin yola

Tâ ki gide üstümüzden bu belâ (V 3569).

Suçtan geçmek: Affetmek, mağfiret etmek.

Küfv: bendeş, hulv: tatlı, afv (Ar.): suçdan geçmeğe (V 3568).

Suçunu almak: Günahını cezalandırmak.

Zira dostlarının suçunu dünyada alur ahirete komaz (V 3570).

Tamu: Cehennem.

Kıyamette emir kıla ol Celîl

Tamu üzre gele tura Cebrail (V 3711).

Yavuz kul oldur kim kulluğu uçmak ve tamu için kılır (V 3713).

Tamuluk: Cehennemlik.

Kıyamet günü halkın uçmaklığı uçmağa vardığın, tamuluğu tamuya vardığın anmak gerek (V 3716).

Ol gece her kişinin beratını eline verirler eğer tamuluk olsa, eğer uçmaklık olsa (V 3716).

Tanıklık vermek (tanukluk vermek, tanuḥluḥ vermek, danukluk vermek): 1.

Şehadette bulunmak.

Biz tanukluk verürüz ki Allahü Taâladan gayri Ma'but yoktur (V 3726).

Tanukluk verürem kim evvelin yok

Kamunun âhiri vardur senin yok (V 3727).

2. "Kelime-i şahadet" getirmek.

İslâm beş nesne üzerine mebnidir. Birisi: i'tikad etmek ve tanıklık vermek (V 3728).

Tañrı buyruğu: Farz.

Farz (Ar.) : Tañrı buyruğu (V 3735)

Ol ayda Tanrı buyruğun yerine getirmek gerek (I 726).

Tañrı evi: Beytullah, Kâbe.

Kanda tapsan bir kitab-ı Mesnevi

Var uğurla ger ola Tañrı evi (V 3736).

Tañrı eylemek: Tanrı olarak kabul etmek, tapmak.

Etti dün gün tapar idim ben seni

Tulaz yohsul ac koydun âhir beni

Bağlı oldum seni Tañrı eyleyü

Hatun iken ben Mısır'da tanlayu (V 3736).

Tañrılık: Ulûhiyet.

Musa eyitti: İlâhî kaçandan beri Tañrılık idersin? (V 3737).

Tapmak: İtaat etmek, boyun eğmek, tapmak.

Ey gönül evinin sahibi sana taparın (V 3744).

Tapu: 1. Hazret.

Kullarınız yalvarırız tapuña

Can u dilden yüz süreriz kapuña (V 3752).

2. İbadet.

Tapuñ etsin cihan içre halâyık

Ki sensin devlet ü ikbale lâyık (V 3755)

Tapu etmek (tapu eylemek, tapu kılmak): Tapmak, ibadet etmek.

Döşeği vü yastuğu bir sahtiyandı içi lif

Yatsa gece az uyurdu Hakka ederdi tapu (V 3759).

Peri bîhud bolur admn işitgeç

Tapunı huri görgeç tapu kılgey (V 3759).

Negûşa (Fa.): Ateş-perest taifesine denir ki Mecus kavmidir... ve günde beş nevbet

âftaba tapu kılurlar (V 3759).

Tapulanmak: Kulluk hizmeti yapılmak, ibadet edilmek.

Safa ile Merve'yi tavaf eylemek Tanrı Taâlânın tapulanacak yerleridir (V 3760).

Turmak: Kıyam etmek.

Resûl Hazreti buyurur kim dünle turup namaz kılmak üzerinize olsun (II 1264).

Uçmak (uçmağ, uçmağ): Cennet.

Rahmet kılam kuluma sırat geçe

Uçmağa gire şarabından içe (VI 3891).

Bir zaman uçmak kapucusu idim

Uçmağın bir key tapucusu idim. (VI 3891).

Yâ Âdem var ol çiftin Havva ile uçmak içinde (VI 3893).

Uçmağda çün yüzün ola huriye ne mecal

Ol tende ki tapun ola her ruha ne mahal (VI 3891).

Uçmaklık: Cennetlik.

Ol gece her kişinin beratını eline verirler eğer tamuluk olsa, eğer uçmaklık olsa (V 3716).

Ululamak: 1. Tazim etmek, saygı göstermek.

Şit otuz kere tekbir eyledi, beşi bu beş vakit namaz oldu ve yirmi beşi ululamak için idi (VI 3952).

2. Aziz kılmak, taltif etmek.

Şol kimsene kim Şa'ban ayını ululayıp menâhiden yığılmsa (VI 3953).

Uyandırmak: İrşat ve ikaz etmek, uyarmak.

...Ve münebbihü'r- Râkîdın ad verdik ya'ni uyurları uyandırıcı (VI 4029).

Uyarıcı: Uyandırıcı, mürşit.

Bu halk uyurlar, elbette bunlara bir uyarıcı gerektir (VI 4032).

Uyarmak (uyatmak): İrşat etmek, ikaz etmek.

İşbu sözden ibret al sen ey hoca

Canın uyar aç gözün ırte gece (VI 4033).

Tariki izz ü ikbali itürmüştüm olup gafil

Beni gaflet yukusundan uyattı baht-ı bîdarın (VI 4035).

Uyarmaklık: İkaz, yola getirme, irşat; ilahî uyarı.

...Bunu dedi, görünmez oldu. Zünnûn eydür: bana ma'lûm oldu ol değilmiş, belkim Hak'tan bir uyarmaklık imiş (VI 4037).

Ündemek: Doğru yola, dine davet etmek.

Kamu halkı doğru yola ündegil

Benim doğru vü Tanrı birdir degil (VI 4075).

Hak yoluna da'vet ederdi, ibadete ünderdi (VI 4075).

Üründü: Seçilmiş, seçkin kul.

Âdem dükeli beşerin atasıdır, Allahü Taâlâ'nın üründü kuludur (VI 4085).

Bilmez misin ki Eyyup Tanrı'nın peygamberidir ve yer ehlinin Tanrı katında üründüsüdür (VI 4085).

Üründü kılmak: Seçmek, intihap etmek.

Hazret-i Muhammed'i Peygamberlik izzeti ve risalet hatmi için üründü kıldı (VI 4087).

Andan sonra Hak yardımcıları sahabeler ve halifeleri üründü kıldı (VI 4087).

Üründülemek: İyisini seçmek; Peygamberlik vazifesi vermek.

Senin Rabb'in seni üründeleyüp nübüvvet, risalet birle ihtiyar kıldı (VI 4088).

Âdem eyitti: yâ Musa, sen ol Musa'sın kim Allahü Taâlâ seni kelâm ile üründüledi, seni Peygamber kıldı (VI 4088).

Yâ Musa bilir misin seni halk arasında Peygamberlik için ne için üründüledim (VI 4089).

Veribimek (viribimek): 1. Göndermek; Peygamber irsal etmek.

Veribidi Muhammed'i bu dünyaya ol Kebîr (VI 4168).

Şunun bigi sadıku'l- kavî Resûlünü veribidi ol va'deleri hakduğuna tanıklık verdi ana inanmadın (VI 4169).

Anlar kim Hak Taâlâ'nın kitaplarından inen âyetlerinde viribilen Resûllerinde delilsiz ve burhansız mücadele kılıp...(VI 4169).

Böyle olduğundan sonra kullarının arasına Peygamberler viribidi (VI 4171).

Bilin kim Tanrı Taâlâ halkı yarattı, bunlara Peygamberler viribidi (VI 4171).

2. Kutsal kitap, sure veya ayet indirmek.

Bu sûreyi veribidi anları yalan kılmak için (VI 4168).

Pes Tanrı Taâlâ ol kâfirler sözü yalanlığı ve Muhammed Mustafa'nın gerçekliği için ayet veribidi (VI 4168).

Hak Taâlâ kendi azametiyle kitap viribidi kullarına bildürmek için peygamberler viribidi beyan eylediler (VI 4168).

3. Bela, musibet vermek; helak etmek.

Sovuk yel viribidük gelip çadırlarının ve tavarlarının kazıklarını kopardı (VI 4169).

Hak Taâlâ Nemrud'un leşkerine sivrisinek viribidi (VI 4170).

Yahtu: Nur, aydınlık.

Anın yahtusu kuvvetinden hiç kimsenin nazarı ana döymez (VI 4214).

Yahtulanmak: Nurlanmak.

Yahtulandım rahmeti nuru ile

Kanda kim olsam benimle dost bile (VI 4214).

Yahtulu: Nurlu.

Ki işitmişem anı bir uludan

Hak'ın bezminde şem'i yahtuludan (VI 4214).

Yalanlamak (yalannamak): İnkâr etmek, tekzip etmek, iman etmemek.

Yâ Muhammed sabreyle bu kâfirler seni yalanlayup incittiklerine (VI 4228).

Allah'dan gayriye ibadet ettiler, peygamberlerini yalanladılar (VI 4228).

Şol kimseler kim kâfir oldular, benim kitabımı yalannayıp resûllerime inkâr kıldılar (VI 4229).

Yalavaç: Peygamber.

Dahi tanıkluk verün kim Muhammed Tanrının kuludur ve yalavacıdır (VI 4231).

Yalıñ: Cehennem ateşi.

Hak Taâlâ cehennemden bir yalıñ verdi, bunları helâk etti (VI 4240).

Ol karar tutacak yerleri cehennem ola, hergiz ki yalıñlar sâkin ola, gerü tutuşmalılardan ziyade kılavuz (VI 4239).

Yanut: Mükâfat, ivaz, ecir.

Tanrı anın yanutun uçmak vere

Kim günahsız ol kişi Hakka ere (VI 4293).

Yaradılmış: Mahlûk, yaratılmış; kul.

Yaradılmışın kamu sultanısın (VI 4309).

Yaradılmış yaradılmış değildi

Ki Ahmet canı cümle ilmi bildi (VI 4309).

Yaramaz: Kötü, fena (amel).

İmdi sakınmak gerek yaramaz işlerden fisk ü fücurdan (VI 4325).

Eyü işlere buyurup yaramaz işlerden yığarız (VI 4326).

Hak Taâlâ buyurdu ki her kimseler kim cehl ile yaramaz amellere el ursalar, andan sonra tevbe edip (VI 4327).

Yaramazlar: Günahlar, seyyiat.

Yaramazlarını taşra halk yüzüne ko, eyüce amellerini halktan gizle (VI 4329).

Yaratgan: Allah'ın "canlı, cansız her şeyi yoktan var eden ve yaratan" anlamına gelen "el- Hâlık" isminin karşılığı.

Bildireydim halâyıka söz ile

Görelerdı Yaratgan'ı göz ile (VI 4340).

Yardımlu: Allah'ın yardımıyla galip gelen, mansur.

Elinde yazılmış kim bu anın karındaşıdır ve ammisi oğludur. Tanrı katında yardımlu ve nusretlidir (VI 4343).

Yarıcı (yarucu), yarı kılıcı: Yardımcı, muin, şefaatchi; Allahın "Muin" sıfatına denk gelmektedir.

Düşenleredir Hak Çalap yarıcı

Kamu azmış işleri oñarıcı (VI 4345).

Sana şol yarıcın Yaradan olsun didiğim ben hep

Sana benden benim çok sevdiğim yindek yeter alkış (VI 4347).

Yalınız yarıcısı bir Allah'dır

Garibin nâle vü zarı ahdır (VI 4345)

Kamu azmışları oñarıcısıñ

Kamu kalmışlara sen yarıcısıñ (V 2986).

Çalarım Hak rızasiyçün kılıcı

Ki Tanrı'dır bana yarı kılıcı (II 816).

Yarımak (yarcımak): Allah'ın lütuf ve inayetine nail olmak, onmak, kemal bulmak.

Aydur, yarımasun, yarcımasun bu çoban bizim hepimizi kırar (VI 4348).

Yarın: Ahiret günü.

Her kim ki sevdi san ile âl-i Muhammed'i

Yarın şefi' olur ana mecmû-ı enbiye (VI 4349).

Yarlıgamak: Affetmek, mağfiret etmek, bağışlamak.

Ümiddir Hak'dan bizi ol dileye

Suçumuzu Hak bizim yarlıgaya (VI 4352).

Ol secde ile bin yıllık yazukların yarlıgarım (VI 4353).

Yarlığanmak: Günahı affolunmak, mağfiret olunmak.

Anlara yarlığanmak var ve eyü rızk var uçmakta (VI 4357)

. . . .Ve her rek'attan ötürü bin tamu ehli yarlıgana (VI 4356).

Yarlıgayıcı: Allah'ın "affi çok olan, günahları affetmeyi seven" anlamlarındaki "el-Afüvv" isminin karşılığı.

Allahü Taâlâ Müslümanların yazukların affedüp günahların yarlıgayıcıdır (VI 4353).

Hak Taâlâ günahları yarlıgayıcı ve kulları esirgeyici padişahdır (III 1537).

Eğer kullarım günah işlese kayurmaya, ben yarlıgayıcıyım (IV 2377).

Yasa, (yasağ, yasak): Emir, ferman.

Yasakuñ farzdır boynuma benim

Ve liykin sâkuna yetmez yasakuñ (VI 4361).

Bulara Hak koyupdur bu yasağı

Ki yerli yerine basar ayağı (VI 4361).

Yatur elin kaldırmak: Beddua için el kaldırmak.

Kimseye hiç bed-dua kıldırmasun

Mahkûmun yatur elin kaldırmasun (VI 4397).

Yavuz iş: Günah, cürüm.

Tanrı'dan kork işleme üşbu işi

Yavuz iş nite kılursun ey kişi (VI 4426).

Yavuz işlü: Fesatçı, müfsit.

Key erenler gitti kaldı mülk boş

Yavuz işlüler diyarı tuttu uş (VI 4427).

Yazı (yazu): Kader, alın yazısı.

Hele yazu idi ki geldi başa

Ezelden yazılan bozula hâşâ (VI 4454).

Diriğa gör ne yazılmış bu yazı

Ne işin idi yazmak dağ ü yazı (VI 4454).

Yazmak (yazup yanılmak/yañılup yazmak): Hata etmek, doğru yoldan şaşmak.

Çü lütfunu bilirim ger günah kıldım ise

Yazana kılma cefayı, günah yazana gerek (VI 4458).

Şayet ola ki yürüyem azmayam

Bu uzak yolda yañılup yazmayam (VI 4458).

Yazuğa girmek: Günaha girmek.

Eydür: evinizde söyleşiniz, sizi görüp sizin sebebinizle Müslümanlar yavuz güman iletüp yazuğa girerler (VI 4460).

Yazuğa koymak: Günaha sokmak.

Niceme kişiyi yazuğa koyar

Sücidir ki kaygu sinirin kırar (VI 4460).

Yazuğa yazılmak: Günah addolunmak.

Yazuğa yazıla mı lebinden eyâ sanem

Can içer ise câmı humarı ki yazıla (VI 4460).

Yazuğu soyulmak: Günahı affolunmak.

Kankı kul kim mü.min ola, ana sayruluk verse, ol sayruluğa sabr eylese yazuğu soyulur hemen şol yılan kavı gibi soyulur (VI 4460).

Yazuk (yazık): Günah.

Bunu koşana Çalap tutma günah

Yazuğun bağışlagıl ey padişah (VI 4461).

Her kim yüz kez okuya yiğirmi yıllık yazığına kefarete ola (VI 4461).

Eyittiler: Yâ Resulallah Tanrı geçmiş ve gelen yazuğuñ yarlıgamadı mı bunca ibadet kılursun? (VI 4461).

Yazuk kılmak: Günah işlemek.

Tanrı'dan ismet diledim, eyittim: İlahi beni saklagıl, hiç yazuk kılmayam. Şolok sâat nidâ işittim... (VI 4464).

Yazuklu: Günahkâr.

Geri dönüp geleler Muhammed'e

Ol yazuklular güvüncü Ahmed'e (VI. 4464).

Yazuklu bitisi: Günâhkarın amel defteri.

Anın bir yiğit avratı var idi. Yüzü şol zâhitler hâsılı bigi ağ idi ve zülfü yazuklu bitisi bigi kara idi (VI 4465).

Yazuksuz: Günahsız.

Kişi bunların katına yazuklu girür yazuksuz gider (VI 4465).

Yazuktan çıkmak: Günahattan kurtulmak.

Lâcerem gybet kılan müzdün yıkar

Ol yuyunur yazuklarından çıkar (VI 4466).

Yerden kopmak: Tekrar dirilmek, kabirden kalkmak.

İyilik idici şoldur ki iman getürdü Tanrı'ya ve kıyamet gününe, gerü yerden kopmağa (VI 4534).

Yığak: Dinin yasakları.

Ol yetmiş kişi dahi bulut içine girdiler sücûda vardılar ve Tanrı'nın kelecesin işittiler kim Musa'ya buyruklar ve yığaklar söyler (VI 4564).

Yığılmak (yığılmak): Nefsini men etmek, (günahattan) kaçınmak.

İsmet kapusun Çalap ana açar

Fâhiş işten yığılınur Yusuf kaçar (VI 4567).

Yavuz işler aşikâre olur hiç kimse yavuz işten yığılmırmaz (VI 4566).

Anı kim buyurdu, tutun; andan ki nehyetti yığılınuñ (VI 4567).

Yıĝmak: Men etmek, yasaklamak.

Tanrı Taâlâ kulların zina eylemekten yıĝdı (VI 4571).

Yol azmak (yolun azmak): Doğru yoldan sapmak, sapkınlık.

Ya ol bir yol azmış kişi olusar

Yahut bir acayip işi olusar (VI 4650).

Eĝer ben anı işleyecek olursam bes hidayet yolun azmış oluram (VI 4650).

Yol eri: Salık, mürit, tarikat ehli.

Aç kulaĝın bir işit ey yol eri

Aydayım ol birliğe yetenleri (VI 4654).

Yumlu: Uĝurlu, mübarek.

Meymun (Ar.): Mübarek olan kimse ve yumluca kutluca olan nesne (VI 4713).

Yum tutmak: Hayırlı, kutlu saymak.

Teberrük (Ar.): Nesne ile yum tutmak (VI 4719).

Yumuş: Vazife, ibadet.

Kaçan Hak Taalâ bir ferişte yeryüzüne yumuşa gönderse ol ferişte destur diler, aydur ki... (VI 4723).

Yuyundu: Abdest suyu.

Gusele (Ar.): Abdes eden ve gusleden kimsenin bedeninden akan yuyundusu (VI 4742).

Yüce: Münezzeh, uzak.

Pes yüce oldu ol padişah, ki Hak'dur, avrattan, oĝuldan (VI 4742).

Hak Taâlâ yücedir, bu nesneden arudur ki anlar vasfederler (I 196).

Yüzlü: Şerefli, mübarek.

Ol eyitti: sen peygambersin ve peygamber oĝlusun. Tanrı katında senden yüzlürek kimse yok (VI 4786).

Yüz urmak (yere yüz urmak, yüz topraĝa urmak, yüzün yere urmak), yüz yere komak: Secdeye kapanmak.

Ki gördüm Kâ'be'ye karşı Muhammed

Bucakta yere urmuş meh yüzünü (VI 4793).

Tâ ölünce oturaym sernigûn

Yüz urayın Allah'a ben dün ü gün (VI 4793).

Cihan serverleri yüz yire korlar

Dua alkış ederler medh okurlar (VI 4794).

Sonuç

Türkçenin tarihi gelişimini iyi anlamanın yollarından biri de mensup olduĝu dinleri ve bu dinlerin dile olan etkisini kavramaktır. Benimsenen yeni dinin gerektirdiĝi terim ve sözcüklerin dile yerleşmesinden önce bunlara uygun Türkçe karşılıklar kullanılması son derece

önemlidir. Bu tutum, daha çok yeni benimsenmiş dini halka daha iyi tanıtılabilmek amaçlı olsa da bulunan bu Türkçe karşılıklar zaman içerisinde kullanılmaya devam etmiştir. Uygurlar'ın Manihaizm ve Budizm'i benimsemesiyle başlayan dinî terimlere Türkçe karşılıklar bulma serüveni Karahanlılar'ın İslamiyet'i kabulüyle hız kazanmıştır.

Tarama Sözlüğü, 13-19. yüzyılları arasında kaleme alınmış eserlerin taranmasıyla oluşturulmuştur. Bu sözlükteki tanıklarda dinî terimlerin Türkçe karşılıklarının çokluğu dikkat çekecek ölçüdedir. Dinî kelime ve terimlerin bu Türkçe karşılıkları belirlenip örnekleriyle birlikte çalışmamıza alınmıştır. Böylelikle çalışma, Batı Türkçesinde de dinî terimlere Türkçe karşılık kullanılması geleneğinin devam ettiğine dair örnekler barındırmaktadır. Bu örnekler, yabancı dinî terimlerin Türkçe karşılıkları şeklindedir.

Sözlükte bazı dinî terimlerde ise yabancı kelimelere Türkçe kelime getirilmek suretiyle yeni bir sözcük oluşturulmuş (*can alıcı, din yufkaları, dün namazı, emir üzerine olmak, erte namazı, gaybdan söylemek, Hak Çalap, hayır sanmak, imam yiri, kiçi bayram, küçük tevbe, Peygamber görmüş, suret uğrusu, şeytan atına binmek, ulu bayram, yavuz dua, yavuz güman iletmek, yüzü kıbleden dönmek*), bazıları ise Türkçenin ses özelliklerine uydurularak Türkçeleştirilmiştir (*bañlamak, bañ bañlatmak, namazlağı, namazlık*). Birkaç kelime ise Türkçenin ses özelliklerine göre Türkçeleştirilmişlerdir: *avdaz* < *âbdest* (Far.) “abdest”; *beybence* “şeyh karşısında teslimiyet duruşu” < *peymançe* (Far.) “ayak bağı”; *ilbiz* < *iblis* (Ar.) “şeytan, iblis”.

Kaynaklar

- Aksan, D. (1968). Kelimelerin ölümü olayı ve Türk yazı dilindeki örneklerinde Arapça ve Farsça unsurların etkisi üzerine notlar. *Necati Lügâl Armağanı*. Ankara.
- Altuğ, M. (1999). *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü esasında eski Anadolu Türkçesinde isimden isim yapma ekleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde: Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ay Akyıldız D. (2017). Tarama sözlüğü: sözlükbilimi ilkeleri çerçevesinde betimsel ve eleştirel bir değerlendirme. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, LVI.
- Çağatay, S. (1968). Türkçede dinî tabirler. *Necati Lügâl Armağanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 191-198.
- Çağatay, S. (1972). Divânü Lügâti't-Türk'te inançla ilgili sözler. *Türk Dil Kurumu: Türk Dil Kurultayı, Bilimsel Bildiriler*. 385-391.
- Çatak, A. (2012). Mu'inü'l- Mürîd'de Allah tasavvuru ve Kur'an'dan temelleri. *Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(2), 219-224.
- Dilçin, C. (1983). *Yeni tarama sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eker, S. (2006). Kutadgu Bilig'de (teñri azze ve celle ögdisin ayur) Türkçe İslami terimlerin kaynakları üzerine. *Bilig*, 38, 103-122.

- Erdem, S. (2011). *Derleme ve tarama sözlüklerindeki ortak maddelerin karşılaştırılması (fiil)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erdoğan, İ. (2016). Divânu Lugâti't- Türk'te yer alan bazı dinî kavramlar. *Journal of Islamic Research*, 164-172.
- İsi, H. (2017). Türkiye Türkçesindeki bazı dinî terimlere tarihi metinlerle karşılaştırılmalı bakış. *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(13), 476-522.
- Karahan, A. (2017). Karahanlı dönemi Türkçe Kur'an çevirilerinde Allah'ın ad ve sıfatları hakkında. *Türklük Bilimi Araştırmaları XLI/ 2017*, 127-156.
- Memmedova, A. (2017). Mukaddimetü'l- Edeb'de Türkçe İslami terimler. *Marmara Türkiyat Araştırmaları (MUTAD)*, 2017; IV (II), 449-462.
- Ölmez, M. (2005). Türkçede dinî tabirler. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 15, 213-218.
- Önler, Z. (2009). Karahanlı dönemi metinlerinde inançla ilgili terimler. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(16), 187-197.
- Özavşar, R. (2013). *Tarama sözlüğü ve Türkçe sözlük'e göre anlam değişimleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Özçelik, S. (2017). Süheyl ü nevbahâr ve tarama sözlüğü'nde boyla- fiili üzerine düzeltmeler. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6(4), 2114-2121.
- Özönder, Barutçu F. S. (2003). Erken orta Türkçede Buddhist ve İslamî terminolojisi üzerine bir karşılaştırma. *Kök Araştırmalar*, 2003 Bahar, V/I, 13-31.
- Şarlı, M. (2002). Tanıklarıyla tarama sözlüğü'nde, garin-nâme'deki tanıklığına başvurulmamış kelimeler. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 225-237.
- Şerifoğlu, Y. (2019). "Haram" ve "yasak" sözlerinin anlam ilişkisi üzerine bir inceleme. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8(1), 122-132.
- Tarama sözlüğü I-VIII* (2009), 3. Baskı. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- Tepeli, Y. (1997). VIII. yüzyıldan xv. yüzyıla kadar dinî metinler ve Türkçe. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 13-22.
- Tietze, A. (1993). Tarama sözlüğü. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 3, 267-270.
- Tietze, A. ve Tekin, T. (1989). Tarama sözlüğü üzerine bazı açıklamalar. *Erdem*, 5(13), 285-293.
- Tietze, A. ve Tekin, T. (1994). Tarama sözlüğü üzerine bazı açıklamalar. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 4, 159-169.
- Üstüner, A. (2012). *Türkçenin tarihî gelişmesi*. I. Baskı. Elazığ: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Üşenmez, E. (2006). Türkçe ilk Kur'an tercümesi ve tercümedeki İslamî terimlerin Türkçe kaynakları üzerine. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 89-99.
- Üşenmez, E. (2013). Yunus Emre Divanında Türkçe İslami terimler. *Turkish Studies*, 8(3), 625-644.
- Yavi, F. (2019). Anonim bir ilmihâl ve bu ilmihâlde geçen dil uyumuna aykırı örnekler. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 97-120.

Extended Abstract

Belief system is a phenomenon that may directly affect culture. Individuals' ways of living within society and behaviors that they are allowed or prohibited to do affect the social structure profoundly. Learning the language of holy scripture and its sources to understand the requirements, orders and prohibitions of a religion arises from an individual's need of fulfilling her/his duty of servitude. Changes caused in Turkish by religions that had recently been adopted within the historical process of Turkish have an important place. They restricted the use area of some words within the body of the language first and then abolished their use while including new words and terms in Turkish. Thus, some Turkish words were included in the definition of dead words under the influence of faith. At first step, Turkish equivalents were found for the words of the new faith in the belief system. The words and definitions presented by the recently adopted religion had a strong influence in the course of time.

It is not right to think that the language of a nation is independent from its religious beliefs and culture, and from the cultures of the nations in which it lives with or near it. The belief system, called religion, is a phenomenon that can directly affect culture. So much so that the lives of individuals who can be evaluated under the umbrella of religion, their responsibilities towards other people, the behaviors they are required to do or are prohibited to do affect the cultural and social structure. Thus, religion shapes the family structure, legal judgments and socio-cultural values of society. Language is the most affected by all these changes and configurations. Because language is the identity of a nation and it expresses and shows itself among the nations of the world thanks to this identity. The changes, transformations and structures in the belief system affect the social structure and the social structure affects the language. This effect makes itself felt both in the language spoken by the public and in the literary language. Therefore, the belief system can shape both the language and literature of a nation.

One of the ways to understand the historical development of Turkish is to understand the religions of which it belongs and the effect of these religions on language. It is very important to use appropriate Turkish equivalents before the terms and words required by the new religion to be introduced into the language. Although this attitude was aimed at better introducing the newly adopted religion to the public, these Turkish equivalents continued to be used over time. The adventure of Uighurs in finding Turkish equivalents to religious terms, which began with the adoption of Manichaeism and Buddhism, accelerated with the adoption of Islam by the Karakhanid. The radical change in the belief systems of the Turks has started to affect the lives of the society, their philosophies and most importantly their language. The need to understand Islam better led to the need to learn Persian, the language of the Persian, who adopted Arabic and Islam before the Turks and made their first Quranic translations. Thus, Turkish and Arabic words began to enter the Persian language.

In some religious terms in the dictionary, a new word was created by bringing Turkish words into foreign words (*can alıcı, din yuşkaları, dün namazı, emir üzerine olmak, erte namazı, gaybdan söylemek, Hak Çalap, hayır sanmak, imam yiri, kiçi bayram, küçük tevbe, Peygamber görmüş, suret uğrusu, şeytan atına binmek, ulu bayram, yavuz dua, yavuz güman iletme, yüzü kbleden dönmek*), some were adapted to Turkish phonetic features (*bañlamak, bañ bañlatmak, namazlağı, namazlık*). A few words have been Turkish words according to the phonetic features of Turkish: *avdaz < ābdest (Far.) "abdest"; beybence "şeyh karşısında teslimiyet duruşu" < peymançe (Far.) "ayak bağı"; ilbiz < iblis (Ar.) "şeytan, iblis"*. Since these are not entirely Turkish words, they were not taken as per item in our study.

Finding Turkish words for religious terms was more intense in the Uighur and Karakhanid periods; however, this condition began to lose its influence in the following periods. Although the foreign religious terminology dominated the language in the following centuries, Turkish religious terms continued to be used in the Old Oghuz Turkish and Ottoman Turkish. The "Scanning Dictionary" used as a reference in the present study was created by reviewing the works that had been written between the 13th-19th centuries. In the witnesses in this dictionary, the abundance of the Turkish equivalents of religious terms is remarkable. These Turkish equivalents of religious terms and words were determined and then included in the present study with their examples. It is believed that the study would contribute to diachronic reviews to be conducted for finding Turkish equivalents to foreign words.